

בית הכנסת תלמידי ישיבת פוניבז' (צעירים)

רח' האדמו"ר מצאנז 10

בני ברק

שיעור ממורנו הגאון ר' יו"ט זנגר שליט"א

ש"ק פ' בלק תשע"ט

פרטי דינים בדירה מעל בית הכנסת

זקן קנה דירה בקומת קרקע, וכיון שמאוד קשה לו לרדת מהבנין כדי ללכת לבית הכנסת (יש מדרגות מהבנין לרחוב), השכנים פתחו מנין עבורו במקלט, ומתפללים שם כל שבת. שכנים הגרים בקומה שלישית מפחדים משום הסכנה לגור מעל בית הכנסת, ושאלו אם ראוי שיעברו דירה.

כ' "מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל" (פי בלק כ"ד ה'), ודרשו חז"ל בסנהדרין (ק"ה:): אמר ר' יוחנן מברכתו של אותו רשע אתה למד מה היה בלבו, ביקש לומר שלא יהו לכם בתי כנסיות ובתי מדרשות – "מה טובו אהליך יעקב", לא תשרה שכינה עליהם – "משכנותיך ישראל".

קדושת בית הכנסת מדאורייתא או מדרבנן

נחלקו הראשונים אם קדושת ביהכנ"ס ובהמ"ד היא מדאורייתא או מדרבנן, דהרי במקור האי דינא במגילה (כ"ה). דרשו חז"ל בתי כנסיות (והרי"ף גרס בתי כנסיות ובתי מדרשות, וכ"כ הרמב"ם הל' תפילה פ"א ה"ו, ושו"ע סי' קנ"א ס"א) אין נוהגין בהן קלות ראש, אין אוכלין בהן ואין שותין בהן ואין נאותין בהם ואין מטיילים בהם, ובמתני' שם דרשו כן מהפסוק "והשימותי את מקדשיכם" (ויקרא כ"ו ל"א), וכן דרשו בספרא "מקדש" - בית המקדש, "מקדשיכם" - לרבות בתי כנסיות ובתי מדרשות, משמע שקדושתן מדאורייתא כמו קדושת המקדש, וכן משמע ברמב"ם (שם הי"א) וביראים (סי' ת"ט) ובח"א (כלל י"ז ס"ו), אמנם הפמ"ג (ריש סי' קנ"ג) הביא מהר"ן (מגילה ח. לדפי הרי"ף ד"ה ומאן) שקדושתן אינה אלא מדרבנן, וע' אריכות בזה בשדי חמד (כללים מערכת ב' אות מ"ג - ח"א עמוד ס"ב ועמוד קע"ו:).

מקור האיסור להשתמש תשמיש של גנאי מעל ביהכנ"ס

כ' בשו"ע (סי' קנ"א ס"ב) יש לזוהר מלהשתמש בעליה שעל גבי בית הכנסת תשמיש קבוע של גנאי, כגון לשכב שם, ושאר תשמישים יש להסתפק אם מותר להשתמש שם. מקור האי דינא הביא הב"י מהמרדכי בשבת (פ"ק סי' רכ"ח) שכתב בשם המהר"ם מרוטנבורג, וז"ל איני יודע איסור גמור להשתמש בעלייה שעל גבי בית הכנסת כמו שכתב ר"י, דאפילו גגין ועליות דעזרה לא נתקדשו, מיהו יש לזוהר מלהשתמש שם תשמיש קבוע של גנאי, כגון לשכב שם. ומהרי"ק כתב (סי' קס"א ענף ז') בשם המרדכי ושם דומה לעליות היכל שנתקדשו כדאמרין בפרק כיצד צולין (פ"ו.), דמקדש מעט שלנו יש לנהוג בו מקצת קדושה ומעין קדושת היכל עכ"ל.

קושיית המהרי"ט על הדמיון של עליית ביהכנ"ס לעליית ההיכל ולא לעזרה

בשו"ת מהרי"ט (ח"ב יו"ד סי' ד') הקשה על המהר"ם מרוטנבורג, מה הדמיון של עליית ביהכנ"ס לעליית ההיכל, דהרי קדושת ביהכנ"ס קיל טפי מקדושת הר הבית דהרי קדושת עליית ההיכל היא מאה אמה על מאה אמה על רום מאה אמה (דברי הימים ב' - ג' ד'), משא"כ בביהכנ"ס מנא לן שקדושתו תופס את אוירו עד לרקיע. ועוד הקשה דמותר ליכנס לביהכנ"ס במקלו ובמנעלו, משא"כ בהר הבית, וא"כ יש לדמותו לעזרה ולא להיכל.

קושיית המור וקציעה בדמיון קדושת עליית העזרה לגבי קרבנות לאיסור תשמיש גנאי בכל הר הבית

המור וקציעה (סוסי קני"א ד"ה כתב המרדכי) הקשה על המהר"ם מרוטנבורג, מה ענין גגין ועליות שלא נתקדשו בקדושת עזרה לענין אכילת קדשים, להיתר תשמיש חול שאיסורו משום מנהג בזיון וגנאי, וכי בעליית עזרה היה מותר להשתמש דרך חול, הא ודאי לא גרע מהר הבית שחייבים בו כבוד, ומניעה מתשמיש חול כמבואר בברכות (נ"ד). לא יכנס אדם להר הבית במקלו, ואפילו חוץ לחומת הר הבית מההר ולפנים אסור בתשמיש גנאי, ואסור להקל ראש כנגד שער המזרחי של הר הבית גם כשעומד חוצה לה, וכש"כ בעלייה דעזרה, וה"ה עליית ביהכנ"ס שלנו.

ביאור החיים שאל ושבת הלוי בשיטת המרדכי

אבל בשו"ת חיים שאל (ח"א סי' נ"ה) ובשו"ת שבת הלוי (ח"ט סי' כ"ח) יישבו קושיית המור וקציעה, והסבירו דהמרדכי כ' דכמו שקדושת בהמ"ק החמורה, נחתינן דרגא דגגין ועליות לא נתקדשו לגבי אכילת קדשים, וא"כ מוכח שהעליות וגגים אינם דומים לפנים בהמ"ק, כמו"כ גם בביהכנ"ס נחית חד דרגא, דאע"פ שתשמיש חול אסור בתוך ביהכנ"ס, מ"מ בגגין ועליות קיל טפי.

שיטת הרמב"ם שמותר לגור מעל ביהכנ"ס אבל אינו יכול לישון מעל ההיכל

והנה המ"ב (סי' קנ"א סק"מ) כ' שהשע"ת (סי' קנ"א סקט"ז) ציין למש"כ הרמב"ם בשו"ת פאר הדור (סי' ע"ד) שנשאל על עלייה שעל גבי ביהכנ"ס, וצד אחד של העלייה מכוון על ההיכל אשר בו ספרי תורה, האם מותר לדור בעלייה זו, ואת"ל שמותר, מה דינו של הצד המכוון על ההיכל, והשיב יכול לדור בבית, אבל המקום אשר על ההיכל לא, ואינו יכול לישון שם, ולא להניח שם כלי מלאכתו, אבל בשאר הבית יעשה כרצונו.

אם המהר"ם מרוטנבורג והב"י היו רואים את תשובת הרמב"ם לא היו מחמירים

בשו"ת חיים שאל הנ"ל (ח"א סי' נ"ה) כ' שאם המהר"ם מרוטנבורג הי' זוכה לראות תשובה זו של הרמב"ם, הי' חוזר בו, וכמו"כ אם מרן הב"י היה רואה מש"כ הרמב"ם, היה פוסק כמותו.

והנה הרמ"א (סי' קנ"א ס"ב) הוסיף, דכל זה דווקא בביהכנ"ס קבוע שנבנה מתחילה לכך, אבל בית שיחדו לביהכנ"ס לאחר שנבנה מותר לשכב מעליו, והוסיף המ"ב (סקמ"א) דכש"כ אם בשעה שנבנה ביהכנ"ס, נבנה בית דירה למעלה ממנו, דשרי לדור שם, דבכה"ג בודאי לא הוקדש כלל למעלה.

מחלוקת המ"א וא"ר בביאור שיטת הרמ"א בשם המהר"י ווייל

בדרכי משה (סוסי קנ"א) הביא שמקור דבריו ברמ"א הוא בשו"ת מהר"י ווייל (בפסקים בסוף הספר סי' נ"ב), ונחלקו המ"א וא"ר בביאור דבריו. המ"א (סקי"ז) הסביר דכיון שלא נבנה מתחילה לביהכנ"ס, מהני ביה תנאי אפילו בישבו, ולפי דבריו אם לא עשו תנאי, אסור אפילו אם יחדו הביהכנ"ס רק אחרי שכבר בנו הבית, וממילא בא"י דלא מהני תנאי אין היתר. אבל הא"ר (סקכ"ד) חולק על המ"א, והסביר דמותר גם בלי תנאי, דהרי מקור האיסור לשכב בעלייה הוא משום שדומה להיכל, וממילא כשלא נבנה לשם ביהכנ"ס אינו דומה להיכל, דהרי שם נבנה מתחילה לשם היכל, ולפי"ז מותר לשכב עליו גם בא"י.

שיטת הכנה"ג והט"ז שיש סכנה לגור בבית מעל ביהכנ"ס

אבל המ"א (סקי"ח) הביא בשם הכנסת הגדולה (הגהות על הב"י סוסי קנ"א) דשומר נפשו ירחק מזה, שכל מי שהשתמש בבית שעל גבי בית המדרש לא הצליח, מהם ירדו מנכסיהם, ומהם שלא זכו ליבנות, ומהם מתו, והט"ז (סוסי קנ"א) ג"כ כ' וז"ל ואני בילדותי הייתי דר בקראקא עם ביתי בבית מדרשי שהיה למעלה מן בית הכנסת, ונענשתי הרבה במיתת בניי, ותליתי בזה עכ"ל. אמנם בשו"ת חיים שאל הנ"ל כ' דיש לומר שנענשו משום שהיו משתמשים ע"ג ההיכל שהוא אסור כמש"כ הרמב"ם, אבל שלא

כנגד ההיכל מותר, אמנם מלשון המ"ב (סקמ"ב) לא משמע כן, דהרי כ' דשומר נפשו ירחק מהם (ומקורו במ"א בשם הכנה"ג), וע"ז הוסיף המ"ב, ובפרט במקום שהוא נגד ההיכל (ומקורו בשו"ת פאר הדור להרמב"ם).

שיטת הט"ז שאין לעשות שום תשמיש בזיון מעל ביהכנ"ס משום שיפסיק התפלות מלעלות לשמים

והנה הט"ז (סוסי קנ"א) הסביר דאפילו אם בשעה שבנו ביהכנ"ס בנו בית דירה מלמעלה, דבכה"ג לא הוקדש למעלה כלל, מ"מ תשמיש של בזיון מאוד כגון נכרים או טינוף אסור בכל גווני, והביא ראיי מהמבואר בשו"ע בהל' תפלה (סי' נ"ה ס"ב) היו עשרה במקום אחד ואומרים קדיש וקדושה, אפילו מי שאינו עמהם יכול לענות, וי"א שצריך שלא יהא מפסיק דבר שאינו נקי או עבודת כוכבים, והסביר הט"ז דאע"פ שאין מחיצה של ברזל מפסקת בין ישראל לאביהם שבשמים, בכל זאת נפסק בשו"ע שלא יענה אמן אם דבר מאוס מפסיק בינו למנין, וא"כ כש"כ כאן שדבר מאוס יפסיק את התפלה של ביהכנ"ס לעלות למעלה לשמים, ולכן פסק דאין לעשות ביהכנ"ס כלל אם יש למעלה ממנו דבר מאוס.

יש לציין שהפמ"ג (סי' קנ"ד משב"ז סק"א) כ' דלפי סברת הט"ז, גם יחיד אינו יכול להתפלל בביתו אם יש טינוף למעלה ממנו.

קושיית השעה"צ על שיטת הט"ז מהמנהג שמתפללין באופן זמני תחת בית מגורים

המ"ב (סי' קנ"א סקמ"א) כ' דמה שנהגו העולם בעיירות, ששוכרין בתי כנסיות לזמן בבתיים תחתיים, ולמעלה מהן בית דירה שמצוי שם תינוקות ודבר מאוס, אפשר משום שהוא לזמן לא חיישינן לזה, והעיר בשעה"צ (סקמ"ב) דלפי הסבר הט"ז שדבר מאוס וטינוף אינו מניח לתפלה לעלות, א"כ למאי נ"מ אם מתפללים שם רק לזמן, ות"י השעה"צ דעיקר סברת הט"ז אינה מוכרחת כלל, ומה שהביא סמך מסי' נ"ה ס"כ יש לחלק, וכן עמא דבר להקל בזה.

ביאור הארץ צבי ושבת הלוי דהחסרון של דירה מעל ביהכנ"ס הוא משום הבזיון שבדבר

בביאור החילוק ביניהם הסבירו בשו"ת ארץ צבי (סי' ל"א) ובשו"ת שבט הלוי (ח"א סי' כ"ז), דהתם בסי' נ"ה הנידון הוא שיש מחיצה המבדלת בינו ובין המתפללים, ולכן אינו יכול להצטרף עמהם כיון שיש ביניהם הפסק מקום שאין השכינה שורה שם, משא"כ בביהכנ"ס שיש דירה מעליו, מני"ל לט"ז שהתפלה של המתפללים אינה עולה, ועכצ"ל שהמ"ב שפסק את הט"ז שמותר לעשות ביהכנ"ס זמני תחת בית דירה, אינו מסכים לשיטת הט"ז דסיבת האיסור היא משום שהתפילות אינן עולות, אלא משום הבזיון שבדבר, ולכן כשהוא רק לזמן ואין קדושת ביהכנ"ס עליו, אין זה נחשב כבזיון.

לשכור חדר כדי לפתוח שם מנין בלי קדושת ביהכנ"ס כשיש דירה מעליו

בשו"ת תשובות והנהגות (ח"א סי' קס"ה) פסק שאם רוצים לשכור חדר בקומת קרקע בבנין מגורים כדי להתפלל שם באופן זמני, לכו"ע מהני תנאי, ובפרט שגם אינם יכולים להקדישו לביהכנ"ס כיון שאינו שלהם להקדישו, ובכה"ג אין שום חשש, וכבר ציין המ"ב (סי' קנ"א סקמ"א) שכן מנהג העולם, אבל הוסיף דיש לזהר שלא יניחו הארון הקודש במקום שלמעלה ממנו יעשו תשמיש מגונה. עוד הוסיף דבודאי כדאי להתנות מתחילה שלא תהא בו קדושת ביהכנ"ס, הגם שבעצם יש הפסד גדול בזה, משום שבביהכנ"ס שיש בו קדושה הוא יותר מסוגל שהתפילות יתקבלו, ולכן בדורות הקודמים נמנעו מלהתנות שתהא חול לגמרי ע"ש (ובסי' קס"ו) עוד בזה.

שיטת מרן הקה"י זצ"ל כשלא ייחדו המקום לשם ביהכנ"ס

עוד ראיתי בקריינא דאגרתא (מהדורה חדשה ח"ב מכתב שכ"ט) דבמקום שלא נבנה מתחילה לביהכנ"ס ולא נתייחד לעולם להיות ביהכנ"ס, ובפרט במקום שמתפללים שם ולא הביא שם ארון הקודש, הרי זה בגדר כיון דדשו ביה רבים שומר פתאים ה' (וע"ע שם מכתב שלי"א).

לגור בדירה בקומה שניה מעל ביהכנ"ס

אבל מה שיש לדון הוא, האם מותר לכתחילה לגור בדירה בקומה שניה כשיש ביהכנ"ס בקומת קרקע, דהרי יש הפסק בין הדירות, ולכאורה הדבר תלוי בסיבת חומרת הט"ז שהחמיר כשהיה שם בית ואח"כ יחדו ביהכנ"ס מתחתיו, אע"פ שהרמ"א היקל בזה.

אם סיבת האיסור היא משום שאין התפילות עולות, א"כ מאי שנא קומה אחת או שתיים, אבל אם הסיבה היא משום בזיון ביהכנ"ס, הקומה השניה אינה ממש מעל ביהכנ"ס. אמנם בשו"ת אבני נזר (או"ח סי' ל"ב) פסק, שאם מניין רוצים להתפלל בחדר שמעליו דר ישראל, ומעל הישראל דר נכרי שיש לו ע"ז בביתו, אין להתפלל שם משום שהנכרי מפסיק התפלות מלעלות אע"פ שיש הפסק בין המתפללים להנכרי, אבל לפי מש"כ לעיל שהשעה"צ הקשה על הדמיון של הט"ז, ובארץ צבי ושבת הלוי הסבירו סברת השעה"צ דחומרת הט"ז אינה מדין עיכוב התפילות מלעלות, אלא מדין בזיון ביהכנ"ס (וע"ע בשו"ת דברי מלכיאל ח"ה סי' י' שג"כ תמה היאך שייך לומר שנכרי מעכב התפילות מלעלות), וא"כ מי שגר שתי קומות מעל ביהכנ"ס, כיון שאינו ממש מעליו, שפיר דמי כיון שאין בזיון בדבר, ומה"ט פסק בשו"ת שבט הלוי (ח"ה סי' י"ח סק"ב) דמי שדר מעל ביהכנ"ס, יעשה תקרה כפולה עם רווח טפח, וזה נחשב כאהל המפסיק בין דירתו לביהכנ"ס, ותו ליכא בזיון בדבר. והוסיף שאם התנה שלא תחול קדושת ביהכנ"ס או בית המדרש במקום, וגם שהיכל של הס"ת הוא חוץ לשטח הבנין של הדירות, יכול הדייר לגור שם באמת ואמונה.

וע"ע בשו"ת שבט הלוי (ח"א סי' כ"ז ד"ה ובאמת) שפסק שאם יש קומה המפסקת בין ביהכנ"ס לדירת מגורים, גם לשיטת הט"ז אין חשש אפילו אם יעשו שם שימוש מאוס ומבוזה, והכי מבואר גם בעקרי הד"ט (סוסי' כ"ו), וע"ע מש"כ בקובץ מבית לוי (ח"א עמודים צ' – צ"ב).

בניית ביהכנ"ס אינה יכולה לאסור דירה מעליו אם הדירה שייכת לאחרים

בשו"ת להורות נתן (ח"א סי' ח' סק"ז) חידש דכל הנידון שעליית ביהכנ"ס נאסרת כמו עליית היכל, היינו רק באופן שהעלייה שייכת למי שהקדיש את ביהכנ"ס, אבל אם העלייה שייכת לאחרים, לאו כל כמיניה לאסור עליית חברו בקדושת ביהכנ"ס, וממילא באופן שהדירות מעל ביהכנ"ס נמכרו לאחרים בשעת הבניה, נמצא שבשעה שחלה קדושת ביהכנ"ס היתה העלייה של אחרים. ומ"מ הוסיף (שם סי' ט' סק"ד) דסברא זו רק מתיר להשתמש שם בתשמיש שאינו של גנאי, אבל תשמיש של גנאי אסור גם אם העלייה היא של אחרים, ולכן פסק (שם סק"ד) שצריך להתנות בהדיא שלא תחול על המקום שום קדושת ביהכנ"ס או קדושת בהמ"ד, אלא דלהוי כבית בעלמא, ולא יהא מיוחד לתפלה אלא גם לצרכי חול, ובכה"ג אין עליו קדושה כלל כמבואר במ"ב (סי' קנ"ד סק"ב) בשם שו"ת חוות יאיר (סי' נ"ט), וביותר מבואר בשו"ת דברי חיים (ח"ב חו"מ סי' ל"ב) דבתי מדרשים של צדיקים אין להם קדושת ביהכנ"ס כלל, שהרי משתמשים בהם לדברים שאפילו תנאי אינו מועיל להם, ולכן הם בגדר בית ועד לת"ח להשתמש לכל צרכי האורחים, ויתפללו שם ג"כ, אבל לא שיהיה קדושת ביהכנ"ס.

תנאי בזמן בניית ביהכנ"ס מהני ונכון שלא לקרותו ביהכנ"ס או בהמ"ד

בשו"ת אמרי יושר (ח"ב סי' קצ"ג סק"א) צידד דהא דלא מהני תנאי בישובן, היינו דווקא אם מעיקרא בנו המקום לשם ביהכנ"ס, והתנו שיהא מותר לאכול שם, אבל אם מעיקרא התנו שלא תהא עליו קדושת ביהכנ"ס, י"ל דשרי. עוד הוסיף בשו"ת להורות נתן, דכדי לצאת שיטת הרמב"ם, נכון לדקדק להעמיד הארון הקודש במקום שאינו תחת מקום שכיבה בדירה מלמעלה, וליתר שאת נכון שלא יקבעו עליו שם של ביהכנ"ס או שם של בהמ"ד.

פסק מרן הגריש"א זצ"ל בענין בניית בנין מגורים כשיש מקום תפלה בקומת קרקע

מרן הגריש"א זצ"ל נשאל מקבלן שרצה לבנות בנין, שבקומת קרקע יהיה ביהכנ"ס ובהמ"ד, ומעל זה בנין מגורים, ופסק דכדי לצאת מכל חשש ופקפוק וקפידא, הבעלים יעשו תנאי שלא תהא קדושת ביהכנ"ס למקום שבונים שם את ביהכנ"ס, אלא נותנים להם רשות להתפלל בביתם, וצריך להקפיד להוציא את מקום ארון הקודש מחוץ לקו הבנין, ורצוי שמקום השירותים לא יהיה מעל מקום הבית הכנסת שגורם שהתפילות לא יעברו דרך השירותים (הובא בספר מכתבי קהלות הקודש ח"א סי' ס"א מחתני הרה"ג ר' ישראל רוט שליט"א), ובנוסח קצת אחרת פסק, כיון שהתנו בתחילה שאינם מקדישים המקום, מותר להתפלל שם, אבל לא יתפללו שמו"ע תחת הבית הכסא, וגם צריך להקפיד שחדר השינה של הנשואים לא יהיה מעל ארון הקודש (הובא בספר מנשים באהל להגר"ע אויערבאך שליט"א עמוד קכ"ג).

פסק מרן הגריש"א זצ"ל בענין קביעת מקום תפלה בקומת קרקע כשיש דירה מעליו ובהכ"ס מעליה

עוד פסק בקובץ תשובות (ח"ג סי' כ"א) בבנין שקבעו התלמוד תורה ומקום תפלה בקומת קרקע, ובקומה מעליו גרים שם אנשים, איש וביתו, ובקומה שלישית יש שם בית הכסא, והביא קושיית השעה"צ על הט"ז שעיקר סברתו שהטינוף אינו מניח לתפילות לעלות למעלה אינה מוכרחת כלל, ושמנהג העולם להקל, וכבר העידו שבמקומות גדולים לא ימצאו מקום להתפלל אם יצטרכו לבדוק שלא תהיה בית דירה למעלה, ולכן פסק כיון שהבתים נבנו קודם ורק אח"כ קבעו הקומה התחתונה לתלמוד תורה ולהתפלל, והדבר כרוך בהפסדים גדולים אם יצטרכו להעביר התלמוד תורה, יש להקל.

פסק המשנת יוסף בבניית דירות מעל בית הכנסת הקיים

בשו"ת משנת יוסף (ח"ז סי' ל"א) נשאל בענין בניית דירות נוספים מעל ביהכנ"ס הקיים במאה שערים (הבנין לא נבנתה לשם ביהכנ"ס), וכתב דיש להקל רק אם יתקיימו כמה תנאים: א. יוציאו את הארון הקודש שיבלוט החוצה, כדי שלא יהיה שום שימוש מעליו, ב. כדאי לעשות חלל ריק בין גג הקיים בביהכנ"ס ובין הקומה שעליו, באופן שינמיכו קצת את חלל ביהכנ"ס ע"י תקרה (וע"ש מה שהסביר למה אין חסרון בזה שממעט אור ביהכנ"ס ע"י), ג. לא יבנו בית הכסא או אמבטיה מעל שטח ביהכנ"ס אלא יבלטו החוצה, ואם שייך, גם חדר השינה יבלוט החוצה.

דירת מגורים מעל "שטיבעל"

כ' בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ב סי' קי"ב – קי"ג) דמרוב הגליות, נשתנה המצב של בתי כנסיות, ורבו הרבה בתי תפלה, שכל קבוצה וקבוצה התחזקו כשנמצאים יחד דווקא, ולכן ייחדו איזה חדר לתורה ולתפלה, ולא נהגו בו כבית הכנסת, ולכן גם לא קראו המקום "בית הכנסת" אלא "שטיבעל" או "קלויז", וכתב דבכה"ג אין השכנים הגרים למעלה צריכים ליזהר כלל, דהרי אין עלה תואר בית הכנסת ע"ש.

אדם פרטי שיש לו ס"ת בביתו

יש להסתפק אם צריך להקפיד שלא לעשות שימוש מבזזה מעל מקום שיש שם ס"ת בארון הקודש בבית פרטי, ואין מתפללים שם באופן קבוע, רק לעתים רחוקות, פעם או פעמיים בשנה (כגון במנחה בשבת זכור כדי לקרא פ' זכור לנשים). בשו"ת אפרקסתא דעניא (ח"א סי' ק"מ) כ' דכל הקפידא הוא דווקא מעל ארון הקודש שנמצא במקום קדוש כמו בביהכנ"ס או בבהמ"ד, שהמקום הוא מקדש מעט, והארון הקודש הוא כעין היכל, אבל אדם שמחזיק ס"ת שלו בביתו א"צ להקפיד כלל. אמנם בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ב סי' תקל"ב) כ' דנכון להדר שלא יהיה בית הכסא מעל מקום הס"ת.

לעילוי נשמת
 הרה"ג ר' גד בן ר' מרדכי גדליהו יוסף זצ"ל
 ממייסדי בית מדרשנו
 שביזמתו רואים השיעורים אור עולם
 נלב"ע כ' תמוז תשע"ד

בית הכנסת תלמידי ישיבת פוניבז' (צעירים)

רח' האדמו"ר מצאנז 10

בני ברק

שיעור ממורנו הגאון ר' יו"ט זנגר שליט"א

ש"ק פ' פינחס תשע"ט

כמה פרטי דיני תענית ציבור

הצום בתענית ציבור

מחלוקת הפוסקים אם ראוי לאכול הרבה בליל התענית

בא"ר (סי' תקס"ג סק"א) כ' וז"ל מצאתי שלא יאכל בלילה יותר מהרגיל שלו, דאז לא יועיל לו התענית שהרי אותן מותרות שאוכל ישמור לו ליום תעניתו עכ"ל, וכן הביא הבה"ט (סוסי' תקס"ח) בשם החסד לאברהם. אבל ברש"ש בנדרים (ס"ג:) מבואר להיפך, דשנינו במתניי שם אמר קונם בשר שאיני טועם עד שיהא הצום אינו אסור אלא עד לילי צום, שלא נתכוון זה אלא עד שעה שדרך בני אדם לאכול בשר, והסביר הר"ן דהיינו בערב יוהכ"פ, וכי קתני במתניי "עד לילי הצום", לאו דווקא הוא דהרי הוא אוכל מבערב, אלא הכוונה עד הסעודה של לילי הצום. אבל הרש"ש הסביר דכוונת המשנה לאחד מהארבע תעניות (וכן משמע בפרש"י שם), ועל אותו צום שיבא ראשון קאמר, ודרך היי בלילה שקודם התענית להרבות בסעודה ולאכול בשר כדי שיקל עליהם התענית למחר.

בכל אופן מי שהוא חלש, כ' בכה"ח (סי' תקמ"ט סק"א) שיכול להקל בליל התענית לאכול יותר מהרגלו, כדי שהתענית לא יזיק לו.

בשר ויין בליל התענית ובמוצאי התענית

כ' הרמ"א בהל' שבת (סי' שלי"ד סכ"ו) דמי שחילל שבת צריך להתענות לכפרה, ולא ישתה יין ולא יאכל בשר, וכי שם המ"ב (סקע"ט) דהיינו בלילה שלאחר התענית, וע"ש בט"ז (סק"כ) שהסביר דהכי מבואר בהל' ת"ב (סי' תקנ"ח ס"א) שגם במוצאי ת"ב שנדחה אסור בבשר ויין מפני אבלו של יום, והפמ"ג בהל' שבת (שם משב"ז סק"כ) הוסיף דכיון שמבואר בא"ר שהתענית הוא במקום קרבן, בקרבן הלילה הולך אחר היום (עי' חולין פ"ג). אבל המחצה"ש (שם סקל"ג) הביא מש"כ התורת השלמים (יו"ד סי' קפ"ה סק"י) בשם היש"ש, שימנע מבשר ויין בין בלילה שלפני התענית ובין בלילה לאחר התענית, וא"כ לכאורה גם בכל ת"צ נאמר הכי.

אבל יש לדחות, דהרי מבואר בשו"ע (סי' תק"פ ס"ג) דיש מתענין בכל שני וחמישי על חורבן הבית, וכי שם המ"ב (סקט"ז) דמי שאינו יכול להתענות מתענה בהם מבשר ויין, וגם בלילה שלפניהם, והסביר באג"מ (או"ח ח"ג סי' פ"ח) דרק התם שנמנע מבשר ויין ביום ואינו מתענה ביום, נאסר גם בלילה שלפניהם בבשר ויין. אבל אין זה ראויי שבכל תענית צריך להמנע מבשר ויין בלילה שלפניו, ואדרבה הפמ"ג הנ"ל (סי' שלי"ד משב"ז סק"כ) כ' שרק כשמתענה לשם כפרה הלילה הולך אחר היום כמו בקרבן שמביאים כפרה, ומה שהביא התוה"ש בשם המהרש"ל להחמיר גם בלילה שלפני התענית, היינו רק במקום שמתענה לשם כפרה, ולא בתענית שיש בה גם משום אבלות, דהתם לא נתקנה התענית אך ורק

לשם כפרה, שיחמיר להמנע מבשר ויין לפני ואחרי התענית, ולכן פסק האג"מ דבת"צ מותר לאכול בשר ויין בין לפניו ובין לאחריו, ומה שמצאנו שבמוצאי ת"ב אסור בבשר ויין, ע"ש טעמו (מדן אנינות).

אכילה ושתייה אחרי השינה קודם עלות השחר

כ' בשו"ע (סי' תקס"ד) כל תענית שאוכלים בו בלילה בין צבור בין יחיד, הרי זה אוכל ושותה עד שיעלה עמוה"ש, והוא שלא ישן שינת קבע, אבל אם ישן שינת קבע אינו חוזר ואוכל ולא שותה אא"כ התנה לאכול או לשתות. והוסיף הרמ"א ד"א דבשתייה א"צ תנאי דמסתמא דעתו של אדם לשתיה אחר השינה והוי כאילו התנה, ומ"מ כ' המ"ב (סק"ו) בשם האחרונים דלכתחילה ראוי להחמיר ולהתנות אף לשתיה, אבל אם הוא רגיל לשתות אחר השינה א"צ להתנות.

בדיעבד אם אכל לפני עלות השחר ולא התנה קודם שהלך לישון, עדיין יכול לומר עננו בשמו"ע בתפלת מנחה, וכן לעלות לתורה ולהיות ש"צ, וכן לישא את כפיו אם הוא כהן, דסוף סוף לא אכל בעצם התענית (שו"ת שבט הקהתי ח"א סי' ק"פ).

מי שהתנה בערב שיוכל לאכול בבוקר לפני עמוד השחר, יכול גם לשתות אע"פ שלא התנה בפירוש על השתייה, אבל אם התנה על השתייה אין זה מתיר לו גם לאכול, דאין אכילה בכלל שתייה (תוס' חיים על ח"א כלל קל"ב סי"ח).

אבל המ"ב בהל' תפלה (סי' פ"ט סקכ"ז) הביא בשם רע"א והדה"ח, דמשום ק"ש דאורייתא אין להתחיל לאכול פת או מזונות בשיעור יותר מכביצה תוך חצי שעה לפני עמוה"ש, וכמש"כ הרמ"א (סי' תרנ"ב ס"ב) לגבי לולב דאין להתחיל לאכול תוך חצי שעה לפני עמוה"ש, ומ"מ מותר להתחיל לאכול פירות או לשתות באותה חצי שעה לפני עמוה"ש.

מרן הגרשז"א זצ"ל התיר לנשים להתחיל לאכול פת ומזונות תוך חצי שעה לפני עלות השחר, והסביר דכיון שחיוב תפלה של נשים אינו דומה לחיוב תפלה של אנשים, לכן מותר לנשים לכתחילה לאכול גם תוך חצי שעה לפני עמוה"ש (הליכות שלמה ח"א פ"ב ס"ג).

אכילה כשהתעורר תוך חצי שעה לפני עלות השחר

בדיעבד מי שהלך לישון ואיחר לקום והתעורר תוך חצי שעה לפני עלות השחר, ויהי קשה לו לצום אם לא יאכל מזונות, כתב בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ב סי' רנ"ד) חידוש דכיון ד"א דאפילו יותר מכביצה של מזונות אינו נחשב כקבע, ומה"ט ס"ל דאין מברכים לישיב בסוכה על אכילה כזו בסוכה, לכן אע"פ דלכתחילה בודאי יש למנוע מלהתחיל לאכול יותר מכביצה מזונות בחצי שעה סמוך לעלות השחר, אבל אם אכילת פירות לא יספיק לו, כאשר יקשה עליו התענית יש לצדד להקל בזה בתענית שהוא מדרבנן (אבל ע' מש"כ בשו"ת תשוה"נ ח"ד סי' קכ"ה).

שיטת הפוסקים שאין להחמיר להתענות מבערב בליל שבעה עשר בתמוז

בשו"ת התעוררות תשובה (או"ח סי' של"ג) פסק דאע"ג דמבואר בפוסקים שבעל נפש יחמיר בשאר צומות להפסיק לאכול מבעו"י כמו בת"ב, לפי הירושלמי בתענית (פ"ד ה"ה דף כ"ג:). אין מקום לבעל נפש להחמיר להפסיק מלאכול מבעו"י בשבעה עשר בתמוז ובצום גדלי', משום שהירושלמי הקשה למה לא קבעו להתענות בליל שבעה עשר בתמוז (כן פי' הקרבן עדה, אבל הפני משה הסביר שאלת הגמ' באופן אחר), והביאה ג' תירוצים. בתירוץ השלישי אמר ר' לוי כתיב "אשר יעשה אותם האדם וחי בהם", ואין מאור עיניו של אדם חוזר אלא לאחר ארבעים יום (פי' הקרבן עדה דתענית ממעט מאור עיניו של אדם, דהא חולי הרעבון הוא אחיזת בולמוס כדתנן ביומא מאכילין אותו עד שיאורו עיניו, הלכך לא קבעו שיצומו יום ולילה תוך מ' יום שני פעמים דהיינו י"ז בתמוז ות"ב).

אמנם יש להקשות ע"ז ממתני' בתענית (י"ב): בתענית של גשמים, דבשלש אמצעיות ושבע אחרונות מפסיקין מלאכול מבעו"י, ומתענין בה"ב זה אחר זה, אע"פ שזה גורם להכחיש מאור עיניו, ותי' בשו"ת התעוררות תשובה שם, דיש לחלק בין תענית גשמים שאינו אלא לפרקים, פעם בהרבה שנים, ורק בא"י שגשמים נצרכין לשעה, משא"כ בתענית שבעה עשר בתמוז א"א לגזור בכל שנה ושנה לכל ישראל תענית כזה דהרי "דרכיה דרכי נועם" ע"ש.

מלוה מלכה במוצש"ק ליל שבעה עשר בתמוז שנדחה

השעה"צ (סי' תקי"ג סק"ט) הביא מש"כ האחרונים בשם השל"ה הק' דבעל נפש יחמיר ע"ע שיתחיל הצום מבערב כמו בת"ב, אבל השנה שחל התענית ביום ראשון, הוי חומרא דאתי לידי קולא, דהרי אם יתחיל הצום מיד במוצש"ק לא יוכל לעשות הבדלה, ואפילו אם יבדיל אחרי התענית אינה אלא תשלומים, ואפילו אם י"ח הבדלה במה שישמע מאחרים, סו"ס הרי הוא מפסיד מלוה מלכה. אלא דיש ליישב קצת עפמש"כ הערוך לנר ביבמות (קכ"א: ד"ה והכתיב וצומו עלי) דאע"פ שמרדכי קיבל ע"ע להתענות ביו"ט ראשון של פסח, מ"מ היה יכול לאכול כזית מצה בליל פסח, משום שהשיעור של ביטול התענית הוא באכילת ככותבת. לפ"ז אפילו אם בעל נפש ירצה להחמיר ע"ע להתחיל להתענות במוצש"ק, אין אכילת כזית למלוה מלכה נחשבת כביטול התענית, וע"ע בבה"ל (סי' תקנ"ד ס"ו ד"ה בדמקום חולי) שמדבריו ג"כ מבואר דאם אוכל פחות מככותבת תוך שיעור כדי אכילת פרס לא ביטל את התענית.

אבל בשו"ת שבט הלוי (ח"ד סי' נ"ו) העיר מהמבואר בשו"ע (סי' תקס"ח ס"א) דמי שנדר להתענות ושכח ואכל כזית איבד תעניתו, הרי מפורש דשיעור ביטול תענית הוא בכזית ולא בככותבת, ולכן הסביר דמש"כ הבה"ל דהשיעור הוא בככותבת, היינו דווקא במקום חשש מחלה מסוכנת, אבל בלא"ה השיעור של ביטול תענית הוא בכזית, וע"ע מש"כ בשו"ת שבה"ל (ח"ח סי' קכ"ח) דאין סברא לחלק בזה בין תענית יחיד (המבואר בסי' תקס"ח) לתענית ציבור (המבואר בסי' תקנ"ד), ולפ"ז כיון דעל ידי אכילת כזית יבטל התענית, א"כ אם יתחיל להתענות מיד במוצש"ק לא יוכל לקיים מצות מלוה מלכה אפילו באכילת כזית, ולכן נראה דכשחל שבעה עשר בתמוז במוצש"ק, גם בעל נפש לא יחמיר להתענות מיד במוצש"ק כדי שיוכל לקיים מצות סעודת מלוה מלכה, וכל זה חוץ מהמבואר לעיל בשם הירושלמי בטעם שלא תיקנו להתענות בליל שבעה עשר בתמוז כל שנה.

חיוב צום למלמדי תינוקות

כ' בשו"ע (סי' תקע"א ס"ב) ת"ח אינו רשאי לישב בתענית מפני שממעט במלאכת שמים (וע"ש במ"ב דמי שתורתו אומנתו נקרא ת"ח לענין זה), אא"כ כשהציבור מתענים שלא יפרוש עצמו מהם, ומלמדי תינוקות דינם כת"ח, והסביר המ"ב (סק"ה) דמלמדי תינוקות שמתענים אית בהו תרתי, שממעטין במלאכת שמים וגוזלין את הבריות, דאפילו שארי פועלים אסורים להתענות כמבואר בשו"ע (חוי"מ סי' של"ג ס"ה), וכש"כ בהם. הרי מבואר דמלמדי תינוקות דינם כמו ת"ח, ואמנם אסורים להתענות כשאין חיוב לצום, אבל בתענית ציבור חייבים להתענות אע"פ שממעטים במלאכתם.

מלמד תינוקות שלא יוכל ללמד כראוי אם ישכים כדי לומר סליחות לפני התפלה

כעין זה נשאל בשו"ת שלמת חיים (סי' ר"ל) אם מלמדי תינוקות צריכים לקום באשמורת הבוקר לומר סליחות לפני ר"ה ובעשיית לפמש"כ הרמ"א בהל' מלמדים (יו"ד סי' רמ"ה ס"ז) דאין למלמד לנעור בלילה יותר מדאי שלא יהיה עצל ביום ללמוד, וכן לא יתענה או לעצור במאכל ובמשתה, או לאכול ולשתות יותר מדאי, כי כל אלו הדברים גורמים שלא יוכל ללמד היטב, וכל המשנה ידו על התחתונה ומסלקין ליה. הגרי"ח זוננפלד זצ"ל ענה לשואל דכיון דהמנהג הוא שאומרים סליחות בימים הללו, הוי כהתנו מעקירא.

חיוב צום לאשה שעובדת

לפי נראה דה"ה בכל אשה שחייבת להתענות (למעט חולות ומניקות ומעוברות בזה"ז), גם כשהיא הולכת לעבוד בתענית ציבור, חייבת להתענות אע"פ שעקב הצום לא תעבוד כהרגלה, אין לבעה"ב תביעה עליה כיון שנחשב כהתנו מעיקרא. והנה לגבי עצם חיובה לצום, אין סיבה לפוטרה משום שהיא עובדת, ומ"מ אם משך היום לא תרגיש טוב ותגיע לגדר של חולה שאין בו סכנה, אז יכולה לאכול ופטורה מלהתענות כמבואר במ"ב (סי' תקנ"ג סק"ד), וע"ע באג"מ (או"ח ח"ג סוסי קי"ד) דלא מיבעי במי שמתעסק בצרכי ציבור, אלא גם מי ששכור אצל אחרים במלאכת הרשות, ואם לא יעבוד יגרום הפסד לאחרים, ג"כ רשאי לכתחילה לעשות עבודתו בתענית ציבור, אע"פ שע"ז אפשר יחלש ויצטרך לאכול.

אמנם י"א (הליכות שלמה – מועדים ח"ב פי"ג ס"ה) שאם הוא בריא וצריך לאכול כדי שלא יחלה, נכון שיאכל פחות פחות מכשיעור (ע"פ הבה"ל סי' תקנ"ד ס"ו ד"ה דבמקום חולי, שהתירו לאכול בת"ב פחות פחות מכשיעור במקום שיש מגיפת החולירע, ואם לא יאכלו וישתו, יש חשש שתדבק בו המחלה), אבל למעשה רוב פוסקים ס"ל דבתענית ציבור אין דין של שיעורים בחולה שאין בו סכנה, או במי שודאי יגיע למצב של חולה שאין בו סכנה, ושאני דברי הבה"ל שהוא ברי לגמרי וחייב לצום, אלא שהתירו לו שיעורים כדי לחזק את גופו ולא ידבק במחלה ר"ל (עי' קובץ תשובות ח"א סי' נ"ז).

פטור תענית למי שמוגדר כחולה שאין בו סכנה

יש להוסיף דמי שהגיע למצב של חולה שאין בו סכנה פטור מלהתענות, ואסור לו להחמיר על עצמו כמבואר במ"ב (סי' תקנ"ג סק"ד), וגם אינו צריך להתענות יום אחר (עי' מ"ב סי' תקס"ח סק"ח), ואם הוא חולה שיש בו סכנה ורוצה להחמיר ולהתענות, עליו נאמר "אך את דמכם לנפשותיכם אדרוש" (מ"ב סי' תרי"ח סק"ה).

תענית לחתן וכלה בשבעת ימי המשתה

כ' המ"ב (סי' תקנ"ג סק"ב) דכשחל אחד מהצומות בתוך שבעת ימי החופה ישלים תעניתו, ובבה"ל (סי' תקמ"ט) הביא בשם הריטב"א בסוף תענית שכתב דמסתבר שחתן שחל אחד מארבעה צומות בתוך ימי שמחת לבו, שהוא חייב להתענות, ואע"ג דימי רגל ושמחה שלו היא ואין אבילות חדשה חלה בהם, ואין שמחה אלא באכילה כדאמרינן גבי רגלים וגבי פורים, מ"מ כיון דרגל שלו רגל יחיד מדרבנן ותעניות אלו הם דרבים, אתי אבילות דרבים ודחי רגל דרבנן, ועוד דיחיד מקרא מלא דיבר הכתוב "אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי".

תענית לחתן וכלה בשבעת ימי המשתה בתענית ציבור שנדחה

אם תענית ציבור שנדחה חל בתוך שבעת ימי המשתה, כ' בשעה"צ (סי' תקנ"ט סק"ד) בשם המ"א דהחתן וכלה צריכים להתענות ולהשלים, והסביר השעה"צ דלכאורה טעמיה משום דעיקר השמחה היא חד יומא כמבואר במו"ק (ט), אבל העיר דאין הדבר כ"כ ברור דהלא שבעת ימי המשתה דוחין אבילות כיון דהם לדידי' כרגל, והוסיף דאח"כ מצא שבשו"ת בית יהודה כתב דגם בתוך שבעת ימי חופתו אינו מחוייב להשלים עד צאה"כ בת"צ נדחה, אבל ע' בבה"ל (שם ד"ה ונדחה) שנקט דחייב להתענות. להלכה נחלקו גדולי הפוסקים היאך נוהגים, אבל בשו"ת שבט הלוי (ח"ו סי' ע' סק"ג) כ' דסוגי דעלמא כשיטת המ"א ובה"ל דהחתן וכלה צריכים להשלים התענית. בכל זאת אם הם חלשים, בפרט אחרי שכבר התענו ביום חופתם, נראה דאם לא יצומו בתענית נדחה יש להם על מי לסמוך.

עינויים בתענית ציבור

רחיצת הפה וצחצוח שיניים

כ' בשו"ע (סי' תקס"ז ס"ג) מי שדרכו לרחוץ פיו בשחרית בת"צ לא כשר למעבד הכי, ומ"מ כ' המ"ב (סק"א) דבמקום צער יש להתיר רחיצת הפה במים, רק שיזהר ביותר לכפוף ראשו ופיו למטה שלא יבא לגרונו, וכן פסק בשו"ת מנח"י (ח"ד סי' ק"ט) דמי שמצטער ויש לו ריח הפה אפילו אם אינו צער גדול, יכול לרחוץ פיו בת"צ כשעומד שחוח, ולעת הצורך גם התיר לצחצח השיניים במברשת ומשחת שיניים בלי מים ובפרט כשרוצה להתפלל בנקיות, דלא גרע ממש"כ הרמ"א (סוסי' תקס"ז) דמותר ללעוס עצי קנמון ושאר בשמים ועץ מתוק ללחלח גרונו ולפלוט, ואע"פ שהמ"ב (סק"ג) העיר דבשו"ע (שם ס"א) נפסק דאסור לטעום בת"צ כדי לפלוט, מ"מ כ' המנח"י דבמקום צער יש להקל.

להסתפר בתענית

הגמ' בר"ה (י"ח): מביאה מעשה דגזרו תענית בחנוכה בלוד וירד ר"א ורחץ, ור' יהושע וסיפר, ואמרו להם צאו והתענו (פרש"י עשו תשובה) על מה שהתעניתם (פ"י דאסור להתענות בחנוכה). והנה לכאורה יש לדייק מכאן דבתענית אסור להסתפר ואסור לרחוץ דאל"ה למה שנינו דר' אליעזר רחץ ור' יהושע סיפר. הטו"א שם תמה דבשלמא רחיצה מצאנו בתענית (י"ב): דאסור בת"צ שגזרו כשלא ירדו גשמים, אבל היכן מצאנו דתספורת אסור בתענית. אבל הנצי"ב שם כ' דכן מבואר בגמ' בתענית (י): שלא לנהוג עידונין בעצמו, ונפסק בשו"ע (סי' תקס"ח ס"ב) דכל השרוי בתענית לא ינהג עידונין בעצמו, והסביר הנצי"ב דהיינו שלא יסתפר, ובאמת כן מצאתי מפורש בפסקי תוס' בתענית (סי' י) וז"ל תענית ציבור אסור ברחיצה וכל שכן גיהוץ ותספורת עכ"ל.

רחיצה בתענית

כ' השו"ע (סי' תקי"ג ס"ב) צומות הללו חוץ מת"ב מותרים ברחיצה וסיכה וכו'. וכ' המ"ב (סק"ו) הטעם משום שכשקבלו עליהם לצום בכל הארבע תעניות, לא קבלו עליהם שיהיו בחומר ת"צ כמו ת"ב לפי שאין רוב הצבור יכולין לעמוד בה, ובעל נפש יחמיר בכולן כמו בת"ב, והוסיף בשעה"צ (סק"ח) דעכשו אין נוהגין לרחוץ בג' צומות, וכ' בפמ"ג דהיינו בחמין, אבל בצונן י"ל דשרי בג' צומות, וה"ה פניו ידיו ורגליו בחמין י"ל דשרי.

כיבוס בגדים ולבישת בגדים מכובסים בתענית

כ' הבה"ל (סי' תקנ"א ס"ב ד"ה מר"ח) בשם הפמ"ג בשם הא"ר דאפשר יש להחמיר בשבעה עשר בתמוז ובעשרה בטבת כמו מר"ח אב עד ת"ב (דהיינו להמנע מכיבוס בגדים, ומלבוש בגדים מכובסים, וממשא ומתן, ומבנין של שמחה, אמנם יש שהעירו דאפשר הפמ"ג כ"כ דווקא לגבי משא ומתן ובנין של שמחה, ולא לגבי שאר הדברים הנוהגים בתשעת הימים כגון כיבוס בגדים ולבישת בגדים מכובסים וצ"ע). אבל המהרש"ם בדע"ת (שם ד"ה וע"ע) העיר דיש ט"ס בהעתקת הא"ר, משום שהפמ"ג העתיק מש"כ הא"ר, אבל דילג על שורה אחת, והמעייין בא"ר יראה שלא כ"כ, ולפ"ז יש לימוד זכות על הרבה שאינם מחמירין בזה, הגם דיי"א דכיון דהבה"ל הביא דין זה, הוי ראיי שרבינו החפץ חיים זצ"ל ס"ל הכי, ומרן הגרשז"א זצ"ל ג"כ כ' דיש מחמירים להתנהג בת"צ כמו בתשעת הימים של חודש אב חוץ מצום גדליה (הובא בנשמת אברהם מהדו"ב ח"א סי' תקנ"ג סק"ד), אבל יש להוסיף שגם הבה"ל רק כ' אפשר יש להחמיר (כלשון בפמ"ג), ולא כ' שהדבר בודאי אסור.

שמיעת כלי זמר בתענית

כ' בקיצור שו"ע (סי' קכ"ב ס"א) דבתשעה באב ובצום גדליה אסור לנגן בכלי זמר, ומסתבר לומר דה"ה דאסור לשמוע כלי נגינה למיניהם.

חולים וקטנים בתענית ציבור

תענית ציבור לחולה שאין בו סכנה

כ' הרמ"א (סי' תקנ"ג ס"א) עוברות ומיניקות שמצטערות הרבה אין להתענות, ואפילו אינן מצטערות אינן מחוייבות להתענות אלא שנהגו להחמיר, ודווקא בגי' צומות, אבל בת"ב מחוייבות להשלים. המ"ב (סק"ד) הביא דכיון דמעוברת ומינקת שמצטערת הרבה אינה מתענה, כש"כ חולה שאין בו סכנה פטור מלהתענות, ואסור לו להחמיר על עצמו. בשו"ע בהל' ת"ב (סי' תקנ"ד ס"ה) מבואר דבמקום חולי לא גזרו רבנן, ואע"ג שהרמ"א שם כ' דנוהגים להתענות כל שאין להם צער גדול, היינו דווקא בת"ב, וגם התם כ' המ"ב (סקט"ז) בשם הח"א, דבאדם חלוש והוא חולה שאין בו סכנה, אין כדאי להחמיר.

לפי' חושאב"ס בסתם ת"צ אינו מחוייב להתענות דלא גזרו רבנן במקום חולי, וממילא אי"צ להקפיד לאכול דווקא בשיעורים כמו ביוהכ"פ, ואם הי' דין כזה שחושאב"ס צריך להקפיד לאכול דווקא בשיעורים, הפוסקים לא היו שותקים מלהזכיר יסוד גדול כזה אחרי שהשו"ע פסק שבמקום חולי לא גזרו רבנן (עי' כה"ח סי' תקנ"ד סקל"א, והליכות שלמה דיני תענית פי"ג דבר הלכה סק"ט, ושו"ת שבט הלוי ח"ד סי' נ"ו), ומ"מ גם כשאוכלים לא יתענג עצמו בבשר ויין כמבואר בשו"ע (סי' תקנ"ד ס"ה) ובמ"ב (סי' תקנ"ג סק"ה).

בשו"ת אבני נזר (או"ח סי' תק"מ) כ' דחושאב"ס שלא יזיק לו להתענות כמה שעות, אינו צריך לצום כלל, כיון שעל חולה שאין בו סכנה לא גזרו צום כלל, וכן הביא מרן הגרי"ז זצ"ל בשם מרן הגר"ח זצ"ל.

בשר ויין למי שאינו מתענה

כ' המ"ב (סי' תקנ"ג סק"ה) דמי שצריך לאכול בת"צ כגון מעוברות או מיניקות לא יתענגו בו בבשר ויין רק כפי מה שצריך, ולפי' נ"מ טובא דיש להקל לצורך זקן ויולדת אחרי הלידה או מי שהוא חלוש, אבל בלא"ה יש להחמיר.

חולה שאינו מתענה יאכל בצנעא

המטה אפרים כ' בהל' עשי"ת (סי' תר"ב סכ"ב) שחולה שאינו מתענה בת"צ יאכל בצנעא, ועי' בשו"ת מנחת אלעזר (ח"ג סי' ג') שהביא ראיי' לכך מהסוגי' בעירונין (מ"א). אמר ר' יהודה פעם אחת היינו יושבין לפני ר' עקיבא, ותשעה באב שחל להיות בערב שבת היה, והביאו לו ביצה מגולגלת, וגמעה בלא מלח, ולא שהיה תאב לה, אלא להראות לתלמידים הלכה (פרש"י שאין משלימין תענית ערב שבת), ור' יוסי אומר מתענה ומשלים. והקשה בשו"ת מנחת אלעזר מה ראיית ר' יהודה ממעשה דר' עקיבא שא"צ להשלים התענית כשחל בערב שבת, אפשר ר' עקיבא אכל משום שהי' חולה (וכמו שמבואר שם בתוס' בשם ר"ח), ועכצ"ל שאם ההיתר שלו לאכול היה משום שהיה חולה, הי' אוכל בצנעא, ומזה שאכל בפרהסיא הוי ראי' דכשחל ת"ב בערב שבת אי"צ להשלים תעניתו עד הלילה. הרי מבואר דגם כשחולה אוכל בתענית ציבור יקפיד לאכול בצנעא, ואמנם יש מקום להעיר על ראיית המנחת אלעזר, אבל להלכה כבר הורה מטה אפרים שצריך להחמיר בזה.

תרופות בתענית ציבור

כ' הפוסקים דחולה במקצת שאינו מוגדר כחולה שאין בו סכנה, ולכן עדיין חייב להתענות, מותר לו לקחת תרופה מרה, ולפי' כשאין לו שום טעם ויכול לבלועו ברוקו שרי (עי' בה"ט סי' תקס"ז סק"ז, וכה"ח סי' תקנ"ד סקל"ד, ואג"מ או"ח ח"ג סי' צ"א). אם אינו יכול לבלוע התרופה בלי מים, לכתחילה ימרר את

המים כדי לבלוע התרופה (מרן הגר"ח קניבסקי שליט"א), ואם אינו יכול לבלוע התרופה באופן כזה, יש מקום להקל לבלוע עם קצת מים (מרן הגר"מ פיינשטיין זצ"ל בקובץ לתורה והוראה ח"ט עמוד 13, ומרן הגרשז"א זצ"ל בהליכות שלמה הלי' ת"ב פט"ז ס"ג).

תענית שעות לקטנים ואכילת ממתקים

כ' המ"ב (סי' תק"נ סק"ה) דאין חיוב לחנך קטנים להתענות, אפילו אם יש להם דעת להתאבל, ואפילו בן י"ב שנה, ואפילו תענית שעות (ולא כמשי"כ בכה"ח סי' תקנ"ד סקכ"ג דיש לחנכם לשעות כיון דאין סכנה בדבר), ומ"מ ראוי לחנכם שלא יאכלו רק מאכל פשוט לפי התינוק כדי שיתאבל עם הציבור. הברכ"י (סי' תקמ"ט סק"א) כ' דהמנהג הוא דאין מונעין מהילד מאכליו הרגילים (והובא להלכה בדעי"ת למהרש"ם סי' תק"נ ס"א ד"ה אבל, וכן בכה"ח שם סק"ט, אבל המ"ב השמיט דברי הברכ"י). בשו"ת באר משה (ח"ח סי' צ"ה) הביא פוסקים דאם הקטן לקח ממתקים בעצמו אין לעכבם ממנו, אבל אינו ראוי ליתן לו ממתקים בתענית ציבור.

ספיקות במי שטעה ואכל או שברך על האוכל בתענית

שכח ואכל בתענית

כ' המ"ב (סי' תקמ"ט סק"ג) מי שטעה ואכל בתענית ציבור צריך להשלים התענית אחרי שאכל, דאטו מי שאכל שום יחזור ויאכל שום, ועוד הוסיף המ"ב (סי' תקס"ח סק"ח) דאע"פ שאכל, מ"מ א"צ להתענות יום אחר אא"כ כוונתו לכפרה, ובמהרי"ל צוה שיתענה יום אחר לכפרה, ואם קשה לו להתענות יום אחר, כ' המטה אפרים (סי' תר"ב סכ"ג) והכה"ח (סי' תקמ"ט סק"ז) דכיון שתענית זה היא רק לכפרה, יכול לפדותה בממון.

שיעור אכילה בצום המבטל תעניתו

בשו"ע (סי' תקס"ח ס"א) מבואר שאם לא אכל כזית עדיין לא איבד את תעניתו, והוסיף המ"ב (שם סק"ה) דאפילו אם אכל כזית אבל לא אכלו תוך כדי אכילת פרס, אין אכילתו מצטרפת, ודינו כאילו אכל פחות מכזית, ולגבי שתיה השיעור הוא כמלא לוגמיו (ובשו"ע סי' רע"א סי"ג מבואר דהיינו רוב רביעית), אבל פחות מזה לא נחשב כשתיה. ואמנם זוהי שיטת המ"ב והמ"א (סק"ב), אבל החת"ס (בהגהותיו סי' תקס"ז) ס"ל דגם בשתיה השיעור ברביעית כמו בשאר איסורים, והביא ראיי מדכתיב "וצומו עלי ואל תאכלו ואל תשתו", ועל כרחך שיעור אכילה בכזית ושתיה ברביעית ע"ש.

והנה כל השיעורים הללו מובאים על הסעיף בשו"ע (סי' תקס"ח ס"א) דמיירי בנדר להתענות תענית יחיד, ולכן חידש בשו"ת הלכות קטנות (ח"ב סי' ק') דבתענית ציבור השיעור אכילה בו מפסיד את תעניתו הוא ככותבת כמו ביוהכ"פ, ולא כמו בתענית יחיד שמפסיד תעניתו גם אם אכל כזית תוך כדי אכילת פרס, ובטעם הדבר הביא השדי חמד (ח"ו עמוד קע"ב: מערכת בין המצרים סי' ב' סקט"ו) שחז"ל תקנו ד' תעניתים כעין דאורייתא, וכן משמע גם בבה"ל (סי' תקנ"ד ס"ו ד"ה דבמקום) שכתב בשם הפתחי עולם בענין התענית בת"ב, דבמקום שאין המחלה של חלערי"א חזקה ח"ו, יאכל פחות מכותבת בכדי אכילת פרס, וכן בשתיה, וכן מבואר בערוך לנר ביבמות (קכ"א: ד"ה והכתיב צומו) שכתב ליישב קושיית היערות דבש, דאע"פ שמרדכי קיבל ע"ע להתענות ביו"ט ראשון של פסח, מ"מ היי יכול לאכול כזית מצה משום שהשיעור של ביטול התענית הוא באכילת ככותבת ולא בכזית (אמנם ע' בשו"ת בנין ציון ח"ב סי' קכ"א מה שהקשו עליו בזה), ומרן הגרשז"א זצ"ל הוסיף סברא דאינו מסתבר ששיעור ביטול התענית בשאר תעניות יהיי יותר חמור מהשיעור של כותבת ביוהכ"פ (הליכות שלמה הלי' תענית פיי"ג דבר הלכה סק"ט).

אבל בשו"ת שבט הלוי (ח"ד סי' נ"ו וח"ח סי' קכ"ח) פסק שגם בתענית ציבור הפסיד את תעניתו באכילת שיעור של כזית כמבואר בשו"ע הני"ל, ואין סברא לחלק בין תענית יחיד לתענית ציבור, וע"ש

מש"כ בדברי הבה"ל דהשיעור הוא ככותבת. אמנם ראיתי מקשים דיש לחלק טובא בין תענית יחיד שאין בכח היחיד לקבוע יום תענית, אלא לאסור על עצמו בנדר שלא יאכל ביום מסויים, ושיעור אכילה בכל התורה כולה הוא בכזית, וממילא באכילה כזו עובר על נדרו, משא"כ בתענית ציבור שיסודה היא יום התענית, א"כ דינה כמו תענית דיוהכ"פ שנמדד בעינוי, ואם אוכל פחות מכותבת עדיין נקרא מעונה, וממילא לא הפסיד התענית, ולפי"ז מדוייקים היטב דברי הבה"ל בהל' ת"ב שכתב שיעור של ככותבת.

טעה ובירך על אוכל בתענית

כ' השע"ת (סי' תקס"ח סק"א) בשם הברכ"י בשם הנחפה בכסף דמי שהיה שרוי בתענית ושכח ולקח איזה מאכל ובירך עליו, ונזכר מהתענית לפני שאכל, יאכל פחות מכזית מפני הברכה, והתענית עולה לו. אבל השע"ת הוסיף דבדי' צומות נראה דאסור לעשות כן, ולכן יאמר מיד ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד (ולעני"ד נראה דגם הנחפה בכסף יודה לזה, דהרי כ' שם מפורש דשאלתו היתה במי שלא קיבל התענית בלשון נדר), וכן פסק המהרש"ם בדעת תורה (שם סוס"א). ובאמת הרבה פוסקים ס"ל הכי אפילו בתענית יחיד (עי' כה"ח סי' תקס"ח סקט"ז, ושו"ת שבט סופר או"ח סי' כ"ה, ושו"ת משנה הלכות ח"ז סי' פ'), והסבירו דמי שנדר להתענות אסור לו לאכול משום איסור חפצא, וכיון דאין מברכין על מאכל שאסור לו לאכול, לא יתקן את ברכתו אם יאכלנו.

וע"ע בדע"ת למהרש"ם הנ"ל שהקשה על הברכ"י, דהרי אם מתענה משום שנדר להתענות ביום הזה, גם חצי שיעור אסור מה"ת כמבואר בשו"ע בהל' נדרים (יו"ד סי' רל"א ס"א) ובש"ך וט"ז שם (ואע"פ דמבואר במל"מ בהל' שבועות ריש פ"ד דלשיטת כמה פוסקים, אם נשבע שלא יאכל, מותר לכתחילה לאכול פחות מכזית, היינו דווקא בנשבע, אבל אם נדר להתענות גם ח"ש אסור מה"ת, וכ"כ להדיא בשו"ת הריב"ש סי' רפ"ז). עוד הקשה דלשיטת רוב הפוסקים האיסור של ברכה שאינה צריכה היא מדרבנן, וא"כ מהיכ"ת שיתירו לו לעבור איסור תורה של נדר בקו"ע כדי שינצל מאיסור דרבנן של ברכה לבטלה שכבר עבר בשוגג. עוד הוסיף דאפילו לשיטת הר"ן בתענית (פ"א) והרא"ש בנדרים (פ"ט) דסתם תענית שאדם מקבל ע"ע הוא רק נדר מדרבנן, מ"מ גם בדרבנן יש איסור ח"ש, וא"כ מוטב שלא יאכל אע"פ שיעבור בשוגג על איסור ברכה לבטלה, ולכן הסביר המהרש"ם דכנראה שהברכ"י ס"ל דאיסור נדר שיש לו שאלה קיל משאר איסורים, וזהו הטעם למה הברכ"י כ' דינו (שאם טעה ובירך יטעם קצת) דווקא בתענית יחיד דאיתא בשאלה ולא בתענית ציבור דליתא בשאלה, אבל הקשה על תי' זה מהמבואר בתוספתא בדמאי (סופ"ב) דנזיר ששותה יין אינו מברך עליו אע"פ שיכול לשאול על נזירותו (וע"ע בשו"ת מהרש"ם ח"ט סי' ל"ב מה שהוסיף על הני סברות), וע"ע במעדני יום טוב (ח"א סי' י"ח) מש"כ בעוד כמה שאלות כעין שאלה זו.

והנה יש מי שכתב (שו"ת תשובות והנהגות ח"א סי' שכ"ט) דאם טעה ובירך על האוכל בתענית ציבור, יכניס מעט מהאוכל לפיו ולא יבלענו אלא מיד יפלוט אותו, כיון דלכמה פוסקים מברכים על טעימה כזו (עי' מ"ב סי' קס"ז סקל"ה ובה"ל שם), ואין זה אסור בתענית ציבור, דהרי מצאנו דלצורך סעודת מצוה מותר לטעום מעט מעט מהתבשיל בתענית כדי לדעת אם צריך להוסיף תבלינים ומיד יפלוט מה שבפיו (עי' מ"ב סי' תקס"ז סק"ו), אבל הדברים מחודשים מאוד, בפרט דנפסק בשו"ע (סי' ר"י ס"ב) שהטועם את התבשיל ופולטו, לכו"ע אינו מברך, וא"כ מה ירויח בנד"ד, ובפרט שמבואר בברכות (י"ז) דמטעמת אינה טעונה ברכה, והשרוי בתענית טועם ואין בכך כלום, ואם הני תרי דיני תלויים זה בזה, בנד"ד לא ירויח אם יכניס האוכל לפיו ומיד יפלוט אותו, ושאני מש"כ הבה"ל הנ"ל (סי' קס"ז) דהתם הלעיסה היא תחילת האכילה דהרי הוא אוכל ממש שם. עוד יש להוסיף דאם זו ההנהגה הראויה באופן ששכח ובירך על אוכל בת"צ, האחרונים היו צריכים להביא עצה כזו (שוב הראו לי דבשדי חמד ח"י בשו"ת מכתב לחזקיהו או"ח סי' ה' עמוד כ"ז ע"ב הביא סברא זו ודחהו, וע"ע עוד אריכות גדולה בענין שאלה דידן).

מי שבירך על המאכל בסוף התענית לפני צאת הכוכבים, כ' הפמ"ג (א"א סוסי ר"ו) דימתין זמן מה עד הלילה ולא יסיח דעתו, ובצאה"כ יאכלנו.

טעה ובירך על אוכל בתענית לפני שהתפלל מנחה

הגר"א גניחובסקי זצ"ל הסתפק (בר אלמוגים עמוד תקנ"ב) מה הדין במי שטעה ובירך על המאכל בתענית ציבור לפני שהתפלל מנחה, דמצד אחד מבואר בפמ"ג שימתין עד הלילה ולא יסיח דעתו, ואז יאכל המאכל, אבל אם עדיין לא תפלל מנחה, הלא יפסיד את התפילה, ואין לומר שיתפלל מנחה ועי"ז יגרום שברכתו היתה לבטלה, משום שברכה לבטלה יותר חמור מאם לא התפלל מנחה (ובפרט שיש תשלומין למנחה).

וכתב דלכאורה שאלה זו תלויה בספיקת רע"א (דו"ח בחולין פ"א): במי ששחט אותו ואת בנו ביום אחד, והראשון היה קדשים והשני חולין, האם יזרוק את הדם של הקדשים דהרי מצוה זו מוטלת עליו, אע"פ שע"ז תהא שחיטה הראויה, ויעבור על אותו ואת בנו בזה ששחט את הבן אחרי הקרבן, או דילמא לא יזרוק את הדם, משום שלעבור על ל"ת של אותו ואת בנו יותר חמור. ולכאורה בספיקת רע"א, אם לא יזרוק את הדם, נמצא ששחט את הקרבן בחנם ועבר על "לא תעשון כן", אבל זה אינו דהרי מבואר במנחות (ס"ד) שאם שחט קרבן בשבת, ומצא אחר נאה הימנו, שוחט את השני ולא אמרינן שעבר למפרע.

אבל הגר"א גניחובסקי זצ"ל כ' דמסתבר לומר שיתפלל מנחה, משום שאם ימתין עד סוף היום הרי יש מחלוקת הראשונים אם יכול לסמוך על ברכתו אחרי שעבר כדי דיבור כמבואר בשעה"צ (סי' ר"ו סק"ג), וא"כ אינו אלא ספק תיקון. אבל שוב הסתפק אם הדין דבעינן תוכ"ד לעיכובא הוא ספק גמור, או דילמא רוב הפוסקים ס"ל דלא בעינן תוכ"ד לעיכובא (אמנם העירו לו שהפרי"ח סי' ק"מ סק"ג כ' מפורש בשם השבלי הלקט שפסול אפילו בדיעבד).

שוב כתב דאם יתפלל וברכתו תהא לבטלה, הרי מעשים בכל יום דמי שבירך ברכה ושמע איש"ר, אינו עונה כדי שלא תהא ברכה לבטלה, וא"כ נימא הכי גם לגבי תפלה, שלא יתפלל מנחה כדי שברכתו לא תהא לבטלה, אא"כ נחלק שיש חילוק בין החיוב לענות איש"ר ובין החיוב להתפלל, דהרי מעשים בכל יום שאנשים מניחים תפילין בתחילת הקדיש אע"פ שיודעים שע"ז לא יוכלו לענות איש"ר, ואילו בתפילה, אם לגרום שלא יוכל להתפלל פשיטא דאסור. שוב כתב דכיון שהדבר תלוי בספיקת רע"א, והוא נשאר בצ"ע, א"כ בנד"ד נימא שיכול לעשות מה שירצה, להתפלל מנחה ולגרום שברכתו תהא לבטלה, או שימתין לאכול עד צאה"כ ואז יצטרך להתפלל תשלומין.

דיני תפילת עננו

תפלת עננו למי שאכל בטעות ולקטנים ולחולים

יש להסתפק אם קטן שאינו מתענה מתפלל תפלת עננו בתפלה מנחה, דמצד אחד הרי אינו מתענה והיאך יאמר "עננו ביום צום תעניתנו", ומאידך גיסא אפשר ראוי שיתפלל כמו גדול משום חינוך.

כ' בשו"ע (סי' תקס"ה ס"א) יחיד אומר עננו בשומע תפלה, בין יחיד שקיבל עליו תענית, בין יחיד המתפלל עם הצבור בתענית ציבור, וכ' שם הבה"ל (ד"ה בין יחיד) וז"ל כתב הח"א יחיד שאינו מתענה ומתפלל עם הצבור, יאמר בשומע תפלה עננו, ויאמר "ביום תענית צבור זה", ובמאמר מרדכי השיג ע"ז ע"ש, ודבריו נכונים דיחיד שאינו מתענה אין לומר עננו בשום פנים עכ"ל.

וכבר הקשו על הבה"ל דלכאורה סותר א"ע, דבמ"ב (סי' תקס"ח סק"ג) כ' דבתענית צבור אע"פ שאכל יכול לומר עננו בתפלתו, דשייך לומר "עננו ביום צום התענית הזה" כמו שתקנו חכמים

להתענות בו. הרי דס"ל דאע"פ שאכל מ"מ יכול לומר עננו, רק במקום לומר "ביום צום תעניתנו" יאמר "ביום צום התענית הזה", ואילו בסי' תקס"ה מבואר בבה"ל דס"ל שלא יאמר עננו בכלל.

בשו"ת שבט הלוי (ח"ח סי' קל"א וע"ע שם בח"ה סוסי' סי') כ' דיש לחלק טובא בין מי שטעה ואכל באמצע הצום למי שלא התחיל להתענות בכלל, דמש"כ המ"ב (סי' תקס"ח סק"ג) קאי עמש"כ שם השו"ע דהתחיל להתענות ושכח ואכל דחייב להשלים התענית (וע"ש מ"ב סק"ח), ובכה"ג שפיר יכול לומר עננו "ביום צום תענית הזה", משא"כ בציור של הח"א שאינו מתענה בכלל, כיון שאינו בכלל המתענים היאך יאמר עננו ויזכיר יום התענית.

לפ"ז חולה או קטן שאינם מתענים בכלל לא יאמרו עננו, ובפרט דבקטן לא שייך חינוך בזה כיון דגם בגדלותו לא יאמר עננו כשאינו מתענה, ואם הקטן מתענה דרך חינוך פשיטא שיאמר עננו, וכמו"כ אם החולה מתענה לשעות ומתפלל מנחה לפני שאוכל, ג"כ יכול לומר עננו, ויכול לומר בנוסח "יום צום תעניתנו" כמבואר במ"ב (סי' תקס"ב סוסק"ז) לגבי מי שקיבל ע"ע לצום עד אחרי מנחה, דאינו נראה כדובר שקרים, דכיון דמתענה עד אחר חצות, אז אכילתו הוא כזורק אבן לחמת.

האם חולה שאין בו סכנה אומר עננו אם הוא עדיין מתענה בזמן תפילת מנחה

אבל יש להסתפק בחולה שרוצה לומר עננו בתפלת מנחה, ובדרך כלל אינו קם להתפלל מוקדם כוותיקין, וממילא אין שש שעות מזמן שהוא קם עד שמתפלל מנחה, דהרי המ"ב (סי' קנ"ז סק"ב) הביא חידוש בשם המ"א (שם סק"א) בענין האי דינא דשו"ע דמי שמתאחר לסעוד בימות החול אחרי שש שעות, הוי כזורק אבן לחמת, וחידש המ"א שאם קם ממטתו אחרי עמוה"ש, אין מחשיבים שש שעות מתחילת היום, אלא משעה שקם ממטתו, ונ"מ טובא במי שקם שעה לפני סוף זמן ק"ש, דאינו נחשב כזורק אבן לחמת עד שעתיים אחרי חצות, וא"כ גם לגבי עננו יש להסתפק אם יכול לומר "יום צום תעניתנו" כאשר לא עבר שש שעות אחרי שקם משינתו וצ"ע.

והנה לכאורה לפי היסוד של האבני נזר ומרן הגר"ח מבריסק זצ"ל דבחולה לא גזרו חז"ל שיתענה, ואם יצום אין לו קיום מצוה, א"כ היאך יכול לומר עננו אפילו כשהוא צם עד חצי היום ומתפלל מנחה לפני שאוכל. בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ד סי' קכ"ג) הביא שמרן הקה"י זצ"ל לעת זקנותו בחולשתו הגדולה אמר דמן הדין הוא פטור מלצום, ורק כדי להשתתף בצער הציבור גם הוא צם, דהכי מבואר בתענית (י). ההולך ממקום שאין מתענין למקום שמתענין, הרי זה מתענה עמהם, והיינו אפילו כשאכל היום, אם נמצא במקום שמתענין חייב לנהוג כמותם מדין אל תפרוש מן הציבור, ואמנם קשה לומר דהחולה חייב לנהוג כמותם מן הדין, דהרי הציבור גופא לא היו צריכים לצום אם היו חולים, אבל מ"מ מצא מקור מזה שלא לפרוש מן הציבור כאשר כולם מתענים. לפ"ז יש ליישב הא דחולה שמתענה עד חצות יכול לומר עננו בשמו"ע.

תפילת עננו לחולה שאוכל לפני מנחה

אם אוכל קודם מנחה, חידש מרן הגרשז"א זצ"ל דבתענית ציבור יכול לומר עננו אלא שיאמר "ביום צום התענית הזה" במקום "ביום צום תעניתנו" אבל מרן הגר"ח קניבסקי שליט"א כ' דכמדומה דאין המנהג כן ובכה"ג אינו מזכיר עננו בכלל (ע' אשי ישראל פמ"ד הערה ל"ג).

יחיד שטעה ואמר עננו לפני רפאנו

מי שטעה, וכשהתפלל שמו"ע אמר "עננו" בברכה בפני עצמה לפני "רפאנו" כמו שנדפס בסידורים עבור הש"צ, כ' בכה"ח (סי' תקס"ה סק"ב) שיי"ח ואינו חוזר לאומרו בברכת "שמע קולנו".

טעה בסיום ברכת שמע קולנו במנחה

מי שהתפלל תפלת עננו בשמע קולנו במנחה, וטעה וסיים הברכה "בא"י העונה בעת צרה" במקום "בא"י שומע תפלה", כי בשו"ת שבט הלוי (ח"ח סי' קל"ב) דאם נזכר תוכד"ד יסיים "שומע תפלה" וא"צ לחזור ולומר "כי אתה שומע...." משום שתוכן תפלת עננו הוא ג"כ מעין ברכת שומע תפלה וממילא החתימה אינה שינוי ממטבע הברכה שיתחשב כהפסק, אבל אם נזכר לאחר כדי דיבור יחזור לתחילת שמע קולנו משום ששינה ממטבע שתיקנו חכמים (הליכות שלמה תעניות פ"ג ס"ח), ואם כבר סיים התפלה יחזור לתחילת השמו"ע (אשי ישראל פמ"ד ס"י בשם מרן הגרשז"א זצ"ל ויבלחט"א מרן הגר"ח קניבסקי).

שכח לומר עננו בשמע קולנו

כ' בשו"ע (סי' תקס"ה ס"ב) אם שכח מלומר עננו אין מחזירין אותו, ואם נזכר קודם שעקר רגליו אומרו בלא חתימה לאחר תפלתו, והסביר המ"ב (סק"ז) דהיינו קודם יהיו לרצון, ובדיעבד כ' השעה"צ (סק"ו) יכול לאומרו גם אחרי יהיו לרצון אם עדיין לא עקר רגליו. עוד כ' המ"ב (סק"ו) שאם נזכר כשאמר את שם ה' בסיום ברכת שומע תפלה, אינו חוזר לאומרו שם אע"פ שעדיין לא התחיל ברכת "רצה".

והנה לכאורה צ"ע טובא, דאמנם השו"ע פסק שאם שכח לומר עננו, אומרו בסוף תפלתו בלי חתימה, אבל הטור הביא ד"א כיון שסיים כל הי"ח ברכות יכול לאומרה בחתימה, אבל סיים "ולא נהירא". והקשה הב"ח שהטור (סי' ר"כ) כ' בשם הרא"ש שהמתענה בשבת יכול לקבוע "עננו" כברכה בפני עצמה כיון שסיים את סדר הברכות, ולמה לא כ' הטור שם ג"כ "ולא נהירא". הב"ח תירץ דרק בחול אמרו שאין היחיד קובע ברכה לעצמו, שיהיה יותר מי"ח ברכות שתיקנו חז"ל, אבל בשבת לא איכפת לן שיאמר ח' ברכות, שאין בזה חשיבות כל כך (אמנם התורת חיים סי' תקס"ה סק"ג הקשה שבברכות ל"ג: מבואר להדיא שגם בשבת "שב תקון, תמני לא תקו").

ש"צ ששכח לומר תפלת עננו

כ' המ"ב (סי' תקס"ה סק"ג) שאם הש"צ שכח לומר "עננו" בין "גואל" ל"רופא", יאמרנו בברכת "שמע קולנו", אבל לא יחתום הברכה בפני עצמה, אלא יסיים כמו היחיד "כי אתה שומע...". ובדיעבד אם טעה וחתם "העונה בעת צרה", אם נזכר תוכ"ד יאמר מיד "שומע תפלה" (שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' קל"ב), אבל אם נזכר לאחר כדי דיבור, לא יצא ברכת שומע תפלה (הליכות שלמה תעניות פ"ג ס"ח, וכן מבואר בשו"ת שבט הלוי הנ"ל, וע"ע בשיח מרדכי עמוד ס"ז מש"כ בזה), ואם שכח לומר עננו גם "בשומע תפלה", אפילו אם נזכר לפני שהתחיל "רצה", כ' המ"ב (סי' קי"ט סק"ט) שלא יאמרנה שם, אלא בסוף שמו"ע אחרי שיסיים "המברך את עמו ישראל בשלום" קודם "אלוקי נצור", ולא יחתום הברכה, ובכה"ח (שם סק"ה) כ' דאע"פ שהש"צ אינו אומר "אלוקי נצור", מ"מ כשיסיים שמו"ע יאמר "יהיו לרצון" ואח"כ "עננו" ואח"כ יאמר "יהיו לרצון" שנית.

קריאת התורה למי שאינו מתענה

בעל קורא והגבהת וגלילת הס"ת ע"י מי שאינו מתענה

כמה פוסקים כתבו דלכתחילה מי שאינו מתענה לא יהיה בעל קורא, ומ"מ כשאין שם מי שיודע לקרא בתורה, ויש לחוש שתתבטל הקריאה, גם מי שאינו מתענה רשאי לקרא בתורה (עי' שערי רחמים על השערי אפרים שער ח' סקס"ד בשם שו"ת באר עשק סי' כ"א, וסידור יעב"ץ דיני מנחה של יוהכ"פ אות ה', ושו"ת לבושי מרדכי מהדורא תליתאי סי' כ"ג), אבל בשו"ת באר משה (ח"ג סי' כ"ט) היקל בזה אם הסיבה שאינו מתענה הוא משום שהוא חולה, והסביר דהעולה לתורה קורא יחד עם הבעל קורא, וגם הציבור י"ח בשמיעת הקריאה ולא שהבעל קורא מוציא הציבור בקריאתו, ולכן אינו כ"כ לעיכובא אם הבעל קורא אינו מתענה.

והנה במקראי קודש להגרצ"פ פראנק זצ"ל (ימים נוראים סי' ל"ה אות ב') הביא דבשו"ת באר עשק (סי' כ"א) הנ"ל כתב דמי שאינו מתענה בתענית ציבור לא יקרא בתורה, והביא ראיי מהמעמדות שהיו מתענים ד' ימים, ובודאי היה אחד שלא היה יכול להתענות ולא היה עומד על הקרבן. אבל העירו עליו מהא דמבואר במו"ק (ט.) דבחנוכת מקדש ראשון היו אוכלים ושותים ביוהכ"פ, ובכל זאת משמעות הסוגי' שם דעבדו עבודת יוהכ"פ.

כ' בערוה"ש (סי' קל"ה ס"ד) דאין ליתן שום כיבוד בתענית ציבור למי שאינו מתענה, כמו הגבהה וגלילה והוצאה והכנסה, אבל בשערי אפרים (שער א' ס"ב) ובמטה אפרים (סי' תר"ב ס"ו) כ' דמותר לכבד גם מי שאינו מתענה, ואין צריך להקפיד בזה.

עלייה לתורה בתענית ציבור למי שאינו מתענה

בשו"ע בהל' תענית (סי' תקס"ו ס"ו) נפסק דיש מי שאומר שאין עומד לקרות בתורה בת"צ מי שלא התענה, ואם הכהן אינו מתענה, יצא הכהן מביהכנ"ס ועומד לקרות בתורה ישראל המתענה, ואם הכהן לא יצא מביהכנ"ס כ' המ"ב (סי' קל"ה סק"ח) דאין צריך לקרותו, אמנם השעה"צ (סי' תקס"ו סק"ג) הביא בשם הח"א (כלל ל"א ס"ט) שדייק מהב"י דבד' תעניות חייבים להעלותו לתורה כדי שלא יאמרו שהוא פגום.

כתב המ"ב (שם סק"א) דנחלקו הפוסקים אם בדיעבד קראו במנחה (או אפילו בשחרית אם התענית חל ביום א' או ג' או ד' או ו') למי שאינו מתענה, די"א שלא יעלה משום ברכה לבטלה דלא תקנו קריאה זו אלא בשביל המתענים, וי"א דיכול לברך משום כבוד הצבור, ולכן צריך ליזהר מאוד שלא להיות בביהכנ"ס כדי שלא יקראוהו, אבל בדיעבד אם קראוהו והוא איש ת"ח ומחמת איזה אונס לא התענה, ומתב"ש לומר שלא התענה כדי שלא יהי' חילול השם, בשעה"ד יסמוך על המקילין ויעלה.

עוד כ' המ"ב (שם סק"כ) דאפילו אם הוא מתענה בעת קרה"ת, כל שבדעתו שלא להשלים את התענית, אינו חשוב כמתענה לגבי קרה"ת.

קרה"ת בביהכנ"ס שיש שם רק כהן אחד והוא אינו מתענה

כ' בשו"ע (סי' תקס"ו ס"ו) שאם הכהן היחידי בביהכנ"ס אינו מתענה, יצא מביהכנ"ס ויעלה במקומו ישראל המתענה, וכ' המ"ב (סק"א) שאם הכהן נשאר בביהכנ"ס ואינו רוצה לצאת, אם התענית הוא בה"ב וכדומה, אין לחוש משום פגם אם לא יקראוהו לעלות, כיון שהכל יודעים שיש אנשים שאינם מתענים, אבל בתענית ציבור שכולם מתענים חוץ מחולה, יזהר לצאת כדי שלא יהיה פגם כשלא יקראוהו לעלות לתורה (והשעה"צ סק"ג כ' בשם הח"א דבכה"ג צריך לקרותו לכתחילה אם לא יצא).

כהן שאינו מתענה עלה לתורה ויש שם רק לוי אחד שגם הוא אינו מתענה

אם כהן שאינו מתענה כבר עלה לתורה, ואין שם אלא לוי אחד, וגם הוא אינו מתענה, כ' בשו"ת רע"א (מהדו"ת סי' א') וערוה"ש (סי' תקס"ו ס"א) שהלוי יעלה, משום שאם ישראל יעלה אחרי הכהן יש חשש פגם כהונה, משום שיאמרו שהכהן הוא פסול ולכן עלה הישראל אחריו, או שמא יחזיקו הישראל כלוי משום שיאמרו שעשו כתקנת חז"ל, ומה"ט אפילו אם אין שם לוי בכלל, יעלה הכהן במקום לוי אע"פ שהוא אינו מתענה.

האם מותר להעלות לתורה מי שמתענה אבל אין בדעתו להשלים את התענית

יש אנשים שמתענים חצי יום בתענית ציבור כדי שיוכלו לומר עננו בשמו"ע, אע"פ שיתכן שהם פטורים מלהתענות כמו זקן וכדומה, וכ' המ"ב (סי' תקס"ו סק"כ) בשם הדה"ח דאין לקרא לתורה מי שאין דעתו להשלים את התענית, ואם הוא מסופק אם ישלים תעניתו, לכאורה יש לדמותו למש"כ בשו"ת שואל ומשיב (מהדו"ת ח"ב סי' נ"ח) לגבי תפילת עננו, דהרי נפסק בשו"ע (סי' תקס"ב ס"א) ומ"ב (שם סק"ו וסק"ז) דיחיד שמתענה יכול לומר עננו בשמע קולנו בתפלת מנחה אע"פ שיודע שלא ישלים תעניתו,

ואע"פ שיש מחלוקת אם יכול לומר עננו כשאינו משלים התענית, אבל כיון שאומרו בשמע קולנו פסק המ"ב דיש להקל, אבל בחזרת הש"צ אין אומרים "עננו" אא"כ יש עשרה מתענים (שו"ע סי' תקס"ה ס"ג), ואפילו אם יש חשש שמא חלק מהעשרה לא ישלימו את הצום (בה"ל שם ד"ה שאי אפשר), ומ"מ חידש בשו"ת שואל ומשיב הנ"ל דמי שמסופק אם יוכל להשלים את התענית, מותר לו להיות ש"צ ולומר "עננו" בברכה בחזרת הש"צ אם יש שם עשרה מתענים, דהרי גם אם יאכל אח"כ, הרי כעת הוא מחוייב בתענית. לפ"ז י"ל דגם לגבי קרה"ת יש להקל שיעלה לתורה אם הוא מסופק אם ישלים את תעניתו.